

Világproblémákba égtünk ismét bele

Beszélgetés Varga Csabával országunk esendőségeiről

– *Húsz évvel ezelőtt kezdődött az a folyamat, amit rendszerváltozásnak szoktunk nevezni. Hol volt a Tanár úr húsz évvel ezelőtt?*

– Lélekben s testben a nagyvilágból költöztem hazafelé. Akkoriban ugyan már negyedszázada akadémiai jogtudományi intézetünkben rengeteget utazhattam konferenciákra és rövid tanulmányutakra, ámde idegen kontinensre, angolul beszélő országba, hosszabb időre valahogy mindig politikai hátszéllel rendelkező, simulékonyabb vagy jellegtelenebb másokat utaztattak. Megmakacsoltam hát magam, és bármiféle hazai karrierlehetőségről (amihez akkori környezetemben számottevő alkoholos simulékonyosság is kellett) kinti megmértetésre, kizárólag publikációkkal és szereplésekkel kiérdemelhető meghívattatásra váltottam. Ez annyira beérett pontosan akkorra, hogy egymás utániban Canberrában fél évet, Tokióban két hónapot, Yale egyetemén teljes évet, majd Edinburghban további hónapokat töltve gyakorlatilag a választások után tértem haza. Végre elért sikereim eufóriájában persze leginkább további terveket s lehetőségeket dédelgettem magamban.

– *Egy történelmi esemény csak utóbb válik történelmivé. Ekkoriban, kortársként mit gondolt, mi zajlik térségünkben voltaképpen?*

– A Yale jegyében meghívattván, valamikor Dél-Amerikában, éppen Uruguay óceánfövenyén lobogtam egy nálam jóval idősebb harvardi férfiúnak, akinek szülei valamikor a zsidóüldözés idején menekülhettek el honunkból. Megütöztem válaszában, mert annyira kiábrándító, egyenesen bántó volt. Mint mondá, Néktek, magyaroknak, fogalmatok sincs jövőtökről, mert a szovjet molochhal vívott egyoldalú harcokban magatok is hozzá torzultatok. Gondolatotok belőle indul, ezért pusztán antipólus az egész gondolatvilágotok. Létetek értelme ugyan pontosan az, hogy ellene tesztek, de ez reakció csupán. A merő tagadásban nincsen állítás arról, hogy mihez fogtok, ha e moloch egyszer kipusztul az életetekből.

És valóban: a második választási fordulóra az Európai Jogelméleti Akadémia alapító vendégtanáraként Brüsszelből hazatérve, jogi formalizmusa szerint fogtam fel a törvényeket. Eszerint önsúlya agyonnyomta az elnyomót; egyezkedés előzte meg a káoszt; s most már jog és megejtendő választás dolga, hogy megoldja a továbbiakat. Bibó Istvántól sugallottan annyira bíztam a politikai kultúra önerejében és ezzel a jog önműködésében,¹ hogy bár töprengtem alternatívákon, mégis, szakmai kitörésem csúcsát megéltem pályám folytatását éreztem leginkább felelős hazaszolgáltatnak – legfeljebb annyi hangsúlyváltással, hogy saját munkám elérhető teljességében segítsen a Nyugat jogi tapasztalatainak a hazai jogászságunk és politikai értelmiségünk felé történő közvetítését.² De szakmámból nem gondoltam kilépni, hiszen a kommunizmus összeomlásával elvégzendőket is szakmunkának, tehát mások, politikus-jogászok professziójának tekintettem; miközben az országot az elmúlt elvetésében egységesnek vél-

tem, s a jövőt sem féltettem attól, hogy – korabeli vízióm szerint – legfeljebb némi ízlésbeli hangsúlyokban lesz azért majd különbség. E vélekedésben semmiféle érdektelenség vagy közömbösség nem rejtett, hiszen évtizedeken át mindent megtettem egy eljövendő újnak a siettetéséért – ifjúkorom katolikus szervezkedésétől³ intellektuális világunkban tájékozódásomon⁴ át egészen éppen ekkoriban zajló amerikai kezdeményezésemig,⁵ amelynek a jegyében általuk védnökölendő konferenciákkal és publikációkkal próbáltam (demokrácia/diktatúra egymással szembeállított költség/haszon-elemzésével) szocializmusunkat „tudományos társadalomszervezése” legkényesebb pontján, egy nemzetközi nyilvánosság előtt zajló fórumon megrendíteni.

– *És most, húsz év távlatából, miként látja, mi történt itt 1989–90-ben?*

– Nos, a legrövidebben szólva: *anabázis*teremtés, vagyis az éppen legyőzöttnek a részéről tervezett visszavonulás azzal, hogy még elérendő teljesebb és végsőbb győzelmük majdani biztosíthatóságát a folyamatba már eleve beépítette. Ezt akkoriban talán egyikünk sem érzékelte. Veszélyérzet azonban munkált bennem; talán ezért is szerettem volna egy idő után közelebb kerülni a gyakorlati politikacsínáláshoz. Merthogy valamiféle átláthatatlan s az eseményekből semmiképpen nem következő doktrinerizmus irracionális elhatalmasodását kezdtem érezni a fejleményekben. Talán ez az, amit utólag egy steril jogászat közbeékelődésével, életidegen részvétlensége felülkerekedésével azonosíthatunk. Példaként említhetem, hogy amióta emberiségellenes tettekről – akkor még a későbbi alkotmánybírósági alapító elnökkel legszorosabb barátságban, vizsgáinkra főként nálunk, éjszakánként együtt készülve – tanultunk, mindig a szovjet embertelenség egykor majd elkerülhetetlen jogi reakciójára gondoltam, hiszen a barna diktatúra is, következetesre tervezett megtorlása is már a múlté volt. Ezért rökönödtem meg a Nyugat aljas várakozásán és az egykori baráttól is erőnek erejével forszírozott hazai puhányságon, amit a jogtisztelet fügefalevelével tált mindkét oldal, de élhetetlen ernyedtségről – hacsak nem egyenesen tudatos árulásról – tanúskodott. S értetlenkedtem az Alkotmánybíróságon elterpeszkedő régi kollégák engem sokkoló, gyermeketegen jövőellenes elviségén, mert világosan éreztem cselekvésük hosszú távú súlyát: amit a maga idején és módján nem intéztünk el, az fenyegető (s akár lethális végű) fertőzősként szokott immár kiiktathatatlanul beépülni a szervezetbe. Ráadásul a lukácsi totalitásszemlélet kutatójaként azzal is tisztában voltam, hogy ami viszont egyszer beépült, az már visszafordíthatatlanul előrehaladva fejt ki hatását, akár láncreakció indíthatásával, ami már hosszú távon magához idomíthatja az egész szervezetet. Ha tehát a régi bűnök büntetlenek maradnak, velük az egész bűnös múlt és annak tovább élő kapcsolatrendszere fog megerősödni, az ország számára pedig a változás hite és akarása diszkreditálódni. Ha az átmenetiségben mégis könnyebbséget keresően evickélve ellenőrizetlen marad a jogcím nélküli vagy adózatlan gazdagodás, s jogvédelem ürügyén pontosan az agyafúrt csalárdság nyer oltalmat a hagyományos erkölccsel szemben, úgy a palackból kiengedett rossz szellem aligha lesz már egykönnyen visszagyömöszölhető. Ugyancsak zavartak a nálam több ismerettel éppen nem rendelkező, de egyre gátlástalanabban nyilatkozgató valahai barátoktól semmiféle bizonyítékkal alá nem támasztottan elhangzott olyan állítások, amelyekben a jog fenséges hívószavait – demokrácia, joguralom, emberi jogok (és tetszetősen így tovább) – már abszolút életcélokként, katekézisszerűen állították elénk. Ez kirívóan szemben állott már a szocializmusban kivívott felismerésünkkel is, nevezetesen annak bizonyosságával,

hogy bárminek kizárólag adott történelmi feltételek közt, adott partikularitásában lehet helye. Éppen mert a sztálinizmus primitív imperatívuszaiból adatott meg kinőnünk, iszonyodtam bármiféle feltétlenségtől és doktrinerizmustól. A korabeli amerikai szovjetológia és a győztes hatalmaknak a náciizmusra egykor adott reakciói nyomán többarcú, tehát potenciálisan veszélyes – mert egy leromlott társadalom kiegyenlített viszonyai közt egyenesen tovább rombolással fenyegető – fegyvernek éreztem a szajkózással degenerálódott demokráciahajhászást. Hiszen már a két világháború közötti Chaplintól megtudhattuk,⁶ hogy uszítás és félelemkeltés kellő vegyítésével (azaz egy mintademokratizmus díszletei közt) akár Amerika is faszálódhatott volna. Közben Tamási Árontól⁷ pedig azt tanulhattuk, hogy egy egészséges *anthropos* képes arra, hogy a degenerált finomkodás és a szükséges határozottság közötti választást megejtve, ha ártó szándékkal találkozik, elbánjon vele. Ugyanakkor pedig ráébredhattunk arra, hogy egy kellően fejlett társadalomban megejtően sokféle eszmény, minta és vágykép van és lehet jelen. Ezeknek nem létük a döntő, hanem az arányuk. Amiként sőt nem eszünk, csak parányával ízesítünk, s vizet ugyan bőven fogyasztunk, a túl sokba azonban belefulladunk.

– *Publicisztikai közbely már a jobboldalon, hogy nem történt rendszerváltás. Miközben ugyane kritika képviselői közül sokan „a rendszerváltás rendszeréről” beszélnek, ami azt jelentené, hogy mégiscsak valami új jött létre 1989 után. Új-e a rendszer, és így a problémái is újak – vagy régi, megoldatlan ügyeink húzódnak tovább?*

– Mindkét állítás önnön definiálta tárgyában igaz. Tellér Gyula sem a tagadottat állítja; csupán megsemmisítő bírálattal illeti a rendszerváltás gyanánt bekövetkezettet. Azért élünk fogalomszerű leírásokkal, hogy saját mondanókat kifejtessük. Valóban létrejött a jogi formalizmusok s a gazdasági szerveződési struktúrák önjáró virtualitása. Ez azonban – bármi hagyományos morális kötőerő híján, az atomizáltta züllesztett társadalmunkat átható anomia⁸ közegében – tetszőleges érdekek gátlástalan kiszolgálójává és igazolójává torzult. Ráadásul mindezt egy a beavatkozásra erőtlenségéből kifejlődött tartalmatlan formaimádat támogatta, mely a szolgáló értelmiség öngigazolási kényszerében végül maga vált a mai zsákutcában megtestesülő elsődleges társadalmi problémává.⁹

– *Egyesek számára siker, mások számára azonban kudarctörténet hazánk elmúlt bús éve. Lendvai Pál, Bécsben élő újságíró szerint a magyarok a kudarccok nyertesei: képesek vagyunk az utolsó pillanatban mindig fordítani reménytelen helyzeteinken, és javunkra kibaszni bukásainkat is. Pozsgay Imre ezzel szemben a közelmúltban nyilatkozott úgy a Heti Válasznak, hogy „mi még a győzelmeinket is elveszítjük”. Húsz év távlatából nézve, ám nem feledve korábbi történelmünket sem: nyertesek vagyunk-e, vagy vesztesek?*

– Ha hasonló érzelmi reagálások nyomán saját benyomásokat kellene összegezmem, csak annyit mondhatnék, hogy alig jelent meg máig bármi is abból, amit a háború előtöt felidéző régi olvasmányainkból, 1956 megtapasztalásából, avagy azóta egy eljövendő társadalmi normalitás elérése gyanánt reméltünk. Miközben a jelenünkre már az is viszájára fordult, ami kommunizmusunkat egykor még élhetővé tette: igényesség, emberiség, hazaszeretet valamelyes kultusza irodalomban, tudományban, sajtóban, köznapi életben egyaránt. Ma túl sok minden egyszerre harsány és gagyi, s ebben az átmenet agyondicsőített hőseinek emberi mintaként tálalása éppen nem kivétel. Középkorvég haláltáncaira emlékeztet engem ez: úrhatnámság, állami emlőre hagyatkozás, erényhiány –

röviden: a köz fosztogatása, bár a hivatal méltóságába burkoltan. Mintha hitünk megcsalatasából zuhantunk volna tobzódásba, egyszeri éltünkben kicsikart lehetőségek gátlátalan kihasználásába. Volt államfőink otthontalan segélyesekké züllöttek, a morális énatadás felkentjei díjesőért kilincselnek. Aligha vizionálhattuk valaha, hogy ilyen gusz-tustalanná és perspektívátlaná csupaszkodhat a lét, egykor jóra hivatottnak remélt emberi sorsok.

– *A Tanár úr a rendszerváltás óta számos jogelméleti írásában bírálta – korábbi tanulmányainak elméleti nyomdokain – az új rendszer absztrakt jogképét. Mindez pusztán egy jogtudományi vita része, vagy komplex rendszerkritika alapjaként is tovább gondolható?*

– Nem egy mindenben a jog nyomát kereső pánjurizmus kivetülése, hanem a mögöttes lényeg jelzése annak alapulvétele, hogy a jog nem egyszerűen terméke vagy kifejeződése, sőt nem is pusztán kerete, hanem doktriner életidegenségével és tartalmatlanságával meghatározója volt a rendszerváltásként ismert folyamatnak, kiváltója és ösztönzője az abban sarjadt nemzeti önpusztításnak. Nemzeti önépülést ott tud szolgálni a jog, ahol körülveszi olyan ethosz, morális környezet, amelyet tud szolgálni, amiben létrejövő folyamatokat szimbolikus erejével s a deviancia kivételeit illető szankcionálásával tovább tud erősíteni. Ahol viszont semmi egyéb nincs, mint bárkinek a bármire feljogosító szabadsága, ott anarchiateremtővé, ágyassá a káosz szabadosságában maga a jog válik.

Alkotmánybíróági jogászelitünk győztesnek hitte magát formalizmusa purizmusában és abban, hogy ennek révén magához vonhatott és alkotmányjogiként eleve el is dönthetett politikai testületek hosszas tárgyalásában még kiérlelődésért kiáltó vitákat. Jót tett ezzel? És egyáltalán: felkérlett-e, bárkitől felhatalmaztatott-e ilyen szerepbetöltésre? Nos, a válaszuk egyértelmű: sem-sem. Hiszen a demokratikus közt (annak nyilvánosságát, nyitott esélyűségét elfojtva) egy más feladatra választott (ám attól eltérő szerepjátásáért felelősségre nem vonható, azaz bár hatalmát a „demokratikus jogállam” kinyilvánítottságából eredeztető,¹⁰ saját működésében azonban ennek éppen lényegét, az önkénytől mentességet megtagadó) kamarilla ismeretlen (mert ráadásul jegyzőkönyvezetlen s így utólag is rekonstruálhatatlan, felfejthetetlen) döntnökösködésével helyettesítette.

Eközben az egyed jogát abszolutizálta az állammal szemben, ellentételezés nélkül minden jogosultság feltétlen hordozójává nyilvánítva őt. A sajtó keltette kollektív eufóriában (dicsérvén bátorságunkat, hogy merünk elvesek lenni) s a jogászi önmagasztalásban (merthogy létünket végre – mondjuk – szilárd alkotmányos alapra helyeztük, annak árán persze, hogy nemzeti érdekeinket amúgy igazolhatatlan egyéni jogvédelmi formulákra visszavezettük) mintha senki sem vette volna észre, hogy közben és ezáltal elporladt még a szocializmusban is megóvott államiságunk s nemzeti vagyónunk.

– *Ha végigtekintünk a rendszert váltott többi kelet-közép-európai államon, láthatjuk, hogy az új rendszer a kezdeti várakozásoknak sehol sem felelt meg. Majdnem mindegyik országban legalább egyszer újra visszatértek a batalomba a posztkommunisták (néhányikben el sem mentek); mindenütt társadalmi anomáliák kísérték a gazdasági átalakulást; és a társadalmi szerkezetnek a Tellér Gyula által még hajdanán elképzelt tudatos politikai megbontása sehol sem sikerült igazán. Természetesen vannak különbségek, de ezek inkább történelmi sajátosságokkal, s nem az adott nép alkalmazkodásával magyarázhatók. Kijelenthetjük-e akkor, hogy másképpen itthon sem történhetett volna? Mondhatjuk-e holmi fatalistaként, hogy így kellett lennie?*

– Fatalizmusból csak fatalizmus következik. Ez felelősségre sem biztat, s vállalható jövőhöz sem mutat iránymutatást. Közös mindenekelőtt a könnyű zsákmányra éhes nyugat-európai és atlanti környezet volt, mely a célszágok esetleges összefogását előre lehetetlenítette azzal, hogy eleve kegyekért folytatott versengéssé züllesztette kapcsolatukat. A Visegrádi közösség létre sem jött, hiszen Horvátország és Szlovákia, Szlovénia és Lengyelország, Csehország és a Baltikum egyaránt önálló útkereséssel próbálkoztak. Amerikai kifosztatása óta Oroszország immár tekintélyelvi módon rendezkedik be,¹¹ s ez szintén önállósult – és egykori nagyhatalom lévén: kivételesen sikeres – nemzeti érdekszolgálat. Mielőtt még magunkra ébredhettünk volna, Soros-alapítványi preferenciáiból s Mark Palmer arcátlan nagyköveti részrehajlásából és nagykövetként méltatlan beavatkozásaiból már érzékelhettük, hogy egyetlen távolról figyelő szem sem önállósodásunk útjait pásztázza. Csakis csalódásként élhettem meg, hogy még akkor is, amikor az Antall-kormányzatban bennünket már pofonok értek, bármiféle közös fellépés szükségére ébresztő törekvésünket elnyomta a vizionált koncert folytatott nemzeti rivalgás.

– *Az első szabadon választott kormány számos esetben nem volt ura a rendszerváltozási folyamatnak – ez, ugyebár, jó szándékú magyarázat bukásukra. Antall József bölcsész-kormányja nem volt alkalmas egy kemény politikai küzdelem megvívására és a gazdasági folyamatok átlátására. De adódhatott volna más alternatíva? Jobb, legalábbis felkészültebb lett volna egy esetleges liberális, SzDSz–FIDESz-koalíció?*

– Még nagyobb szörnyűség jött volna ki bármi egyébből. De zavaró volt átézni – márpedig a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben éveken át mást sem csináltunk, mint figyeltünk, és utakat, napi választások kényszereihez alternatívákat kerestünk –, hogy bármiféle rossz lépés mögött ugyanazt a negatív sejlést véltük felfedezni. Államadósság, privatizálás, termelőszféra ügyeiben aligha lehetett bármiféle átlátásra kompetenciánk. De a mai megítéléshez közeli volt megérzésünk – pusztán valamelyes történelmi bölcsesség, erkölcsi megfontolás, józan mindennapiság nyomán. Hiszen bármiféle olcsó és gyors, különösebb megfontoltságról és kimunkaltságról nem tanuskodó, ám csodavárásként beharangozott megoldásnak eleve gyanúsnak kellett lennie. S az sem serkenthetett bizakodásra, amikor általam ismert szakmai területen láthattam másokat csetleni-botlani, például magánjogászt túlzottan is látható alkotmányozó hatalma határozottságával ostobán a bélyeggyűjtőkével azonosítani az Egyház majdan kívánatos közjogi státusát a *Heti Világgazdaság* hasábjain.

Világtalanokat vezető vakok rohagáltak, egymást előzgetve és sűrűn győzelmet kurjantva. Ízlésem bármi lépés megbizonyosodásához eleve akár mesterséges lassítást diktált volna. Rögtönzések korát éltük – az ország kockázatára. S eközben a cselekvésre – sajnos – bátrak termelőkapacitásunkat leszerelték, elődeink felhalmozását elfecsérelték, egész népcsoportokat munkátlanságba, reménytelenségbe, társadalomellenes normanélküliségbe taszítottak. Pedig aligha történt más, mint hogy valamely szakma döntési pozíciót csikart ki magának; tudatlanságában átvett valamiféle mástól máskor másra kidolgozott rentabilitási mintát; majd úgyszólván tönkretette országát balga döntésének járulékos társadalmi költségeivel, amellyel nyilván nem számolt. Már pedig a klasszikus német bölcsélet óta tudjuk, hogy ha a valóság rácáfol az elvekre, nem feltétlenül az előbbit kell kárhoznunk. Mi pedig jövőt áldoztunk fel néhány innen-onnan ellesett, ám divatosnak hitt hívószó kedvéért. Nem történt eközben itt sem más, minthogy egy

mesterséges értelmet hoztak abba a helyzetbe, hogy felülírhasa a józan köznapi belátást; hogy a közgazdaság, pénzügytan vagy jog valamely egysíkú elvének szimplista doktrinerek a valóság egészét alárendeljék, s mintegy kísérleti állattá degradálva egész nemzeteket,¹² újairják ezzel életünk esélyeit.

– *Bogár László szerint a rendszerváltás ott siklott ki, hogy a pártok elfogadták azon hamis metanarratívát, miszerint a küzdelem változatlanul kommunisták és posztkommunisták között zajlik, s ekként el tudták idegeníteni az MDF-et az MSzMP Pozsgay-féle népi szárnyától. A Tanár úr szerint is hamis az a mai napig uralkodó nyelvezet, amely kommunistákról és antikommunistákról szól?*

– Bármely kifejezésnek lehet olyan használati köre, amelyben még értelmes. De már legkorábbi beszélgetéseinkben az egykori Tanácsadó Testületben mi leginkább nemzeti és globalizáló erők közt tettünk különbséget. S hozzátehetem, hogy változatlanul áruulásnak érzem, amennyiben valaki a világban tájékozódása során tartósan és kibékíthetetlenül nemzete jó sora ellenében munkálkodik.

– *Mely térségbeli állam rendszerváltozási folyamatát irigyli a Tanár úr?*

– Voltak szomszédok, ahol a kommunisták nem a megszállóval szövetkeztek nemzükkel szemben. Nálunk ellenben előretörhettek s diktálhattak olyanok is, akik gyűlölték hazájukat, kéjjel jártak el bosszúállóként, s ivadékaikban ugyanezt cselekedték utóbb Moszkvát felváltó irányokban is. Vélem ezért, hogy nem pusztán pártönzés hasította szét országunkat, hanem ilyesféle megélt emlékek mai praktikákban való ismételt felismerése is.

– *Carl Schmitt szerint az alkotmány egy államnak valamilyen politikai döntésen nyugvó politikai létállapota. E politikai döntés – mint Walter Benjamin írja a jog létrejövetele kapcsán – óhatatlanul erőszakos. A jog születését tényfolyamatok határozzák tehát meg, következképpen – nem lévén kialakulva még semmiféle minta – sikeresnek, nem pedig jogszerűnek kell lennie. Utólag, a sikeres döntés tisztázásakor jut csak szerephez a jog. Ezért írhatta Wilhelm Henke német alkotmányjogász, hogy az alkotmányozás voltaképpen kizárólag a bukás vagy siker terminusaiban írható le. Nos, az új politikai létállapot magyarországi megalkotásában jogászaink nem játszottak esetleg túlzottan nagy és túlzottan korai szerepet?*

– Mai miniszterelnökünk emlékezett vissza úgy, hogy egykor szabad választáson megmérve parlamenti viták eredményeül remélték felépíteni a bukott kommunizmus utáni államiságunk intézményrendszerét. Ámde utólag kellett rájönniük arra, hogy a valaha tőlünk az egyetemen tanultak valóságba ültetésekor hiú ábrándot dédelgettek csupán. Parlamenti szuverenitásba hittek, de bármit eleve eldöntő alkotmánybíráskodásba botlottak – mintha csak versenylovak elé kötöttek volna zsémbes, nyavalyáktól kínlódo öregasszonyokat. E fékezés és gúzsbakötés mesterire sikeredett, rendszerszerűen béklyózva meg bármiféle igazán rendszerváltó kezdeményezést. Leginkább azon tűnődhetnénk: véletlen összetevők egymást erősítéséből adódott-e a mai eredmény, vagy az következett csupán be, amit valakik zseniálisan előre megterveztek? Hiszen ennél tehetlenebbé aligha vertek még szét nemzetet.

– *Mai államunk legitimitása kizárólag jogilag fogalmazható meg. Elegendő ez?*

– Azok, akik mindent egy tényezőre vezetnek vissza, egy összetett felépülés felbontására is képesek. Államiságunk szétzilálásához elég volt alkotmánybíráink egyetlen belátása. Nevezetesen, ha bitorolnak is hatalmat, ha önkényesen is járnak el, ennek megíté-

lésre nincs fórum. Az ő tetszőleges döntésük ellenben eleve alkotmányi erejű. Megtehették tehát, hogy sarkítottan, mesterséges polarításokban gondolkozzanak. Ha nem adódott ilyen magától, úgy egységes folyamatokat is ilyenné szétbontottak. Addig formalizáltak, míg valamiféle logikai következtetéssel el nem utasíthatnak. Mintha ez és csakis ez volna a jog. Mert értékekről és alternatívák közötti választásokról, egyensúlyozásról s mérlegelésről beszélni egy jogi kifejtésben sokkal nehezebb. Hiszen itt nincs már sem formális levezethetőség, sem *demonstratio*, csak örök vitathatóság. Nem véletlen hát, hogy alkotmánybíróságunk, mely kifelé mindig oly bátor volt, ettől ezredévek óta a jogi és jogászai bölcsesség igazi megnyilvánulásától szűkülve menekült, és egyebek között mindazt a gazdagságot is, amit egy „demokratikus jogállam” csak tartogathat, beléfojtotta az úgynevezett jogbiztonság, vagyis bármilyen formálisnak vagy formalizálhatónak a fantáziátlan logikájába.

– *Hans Kelsen ugyan normativista volt, ámde ő még tudta, hogy a jogásznak voltaképpen nincs és nem is lehet feladata a jog létrejöttekor. Számára ez egy „jogilag meg nem ragadható tényállás”, vagyis politikai folyamat – azaz, a jog szemszögéből: „misztérium”. A jogtudomány így csakis már érvényes – létrejött – jog magyarázatára hivatott. Nos, ha így van, úgy miért jogászok ülték körül az asztalt, mikor az ország új jogát készítették elő; és miért jogi fogalmak között és körül zajlott le minden vita? Teoretikusan nézve mondhatjuk-e vajon, hogy önmagát hozza létre a jog?*

– Abban a drámai fontosságú időben, amikor minden eldőlt és sorsunk bevégeztetett, régimódi idős urakat felelősség nélküli hályogkovácsok vettek körül. A közjog kerekasztal-vitáiban egy Széchenyi-perspektívájú történész jeleskedett, az önálló kutatásban nem jeleskedő miniszterelnök horizontja pedig Bibóig ért. Leendő alkotmánybíráink viszont egyetemi dolgozószobák steril csendjéből, gyakorlati felelősséget soha meg nem tapasztaltan saját gondolataik szabad szárnyalásából érkeztek. Elettidegenségük szembeszökő volt, érzékük, érzékenységük pedig pusztán fogalmi tisztaságban kifejtett. Minden lebegett körülöttük és bennük. Talán ezért nem érzékelték máig, hogy nekik is hála, közben az ország elveszett. A nemzetközi média ujjongott, bár olykor megjegyezve, hogy keresve sem lehetett volna alkalmasabb közeget találni bármiféle határozott lépés semlegesítésére, merész álmok közömbösítésére, felbukkanó nemzeti öntudat lenyesegetésére. Talán volt is erről mélyebb sejtése azoknak, akik nem engedtek az alkotmánybíráskodás tényleges folyamatából, mindennapjaiból érdemi levéltári hagyatékot létrejönni, s ami mégis formálódott, az kézen-közön megrostálódhatott.

– *Mi a jog végső értelme? Eszköz-e a jog, vagy cél?*

– Az előbbi kérdésből már láttuk, hogy tényként fennálltával képes csak a jog normativitás hordozására. Létrejötté viszont túlmutat önmagán: olyan, mintha a sejtek önreprodukciós képességét felismerve az első sejt születése felől érdeklődnénk. Ha nem a véletlenre, úgy a jog eredőjeként csakis egy szimbolikus istenre, vagyis a jogon belülihez képest transzcendens konkrét teremtőre utalhatok. Ámbár lehet, hogy némely nagy jogmagyarázóink még nem jutott el az évszázados bölcsességig,¹³ de a jog forrásvidékének jogmentességéről Kelsen pontosan azt mutatta ki, hogy bármilyen is egyébként egy létrejött jog, a jogon belül az jogszerű lesz – mert minden lételeme immár a legyen birodalmán, tehát állítólagos logikuma is tételezett normativitásán belülre került. S jogászai megkonstruálása szerint – amint ezt már Max Weber is kimondta¹⁴ –

vagy azért lesz ez így, mert ellentmondást megállapítva jogosult szerv törli a jogból, vagy azért, mert ilyesmi nem történvén, az egész matéria ellentmondásmentesként kezelendő.¹⁵

Mindenkori elsődleges tényszerűségéből¹⁶ az is következik, hogy a jog olyan, amilyen. Következésképpen a mindenkori hatalom tetszés szerint élhet vagy visszaélhet vele. Cél vagy öncél azonban nem lehet. Hiszen egy olyan kiüresedett társadalomról vallana, ahol öneltető istenségek milliói bolyonganak bármiféle külső és magasabb eszmény, a transzcendencia eredeti értelme nélkül. Amerikában jutottak ennek megvalósításához a legközelebb, főként a két part megalopóliszainak embert próbáló feladat nélkül lézengő entellektüeljeinél. Hiszen ha egyetlen életcéljuk tetszőlegességük megélése, úgy iránytűjük sem lehet más, mint egy olyan jog, amelyet legfeljebb egyéni létük párbajkodexeként élnek meg. Posztmodernitásuk jólétiségében a személyes lét feleslegessé lett, így szubkultúráként e véletlenszerűség kultuszát hozták létre – miközben a globális tér roncs társadalma, mint túlnyomó többség, a lét határán nyomorog földünkön.

Kiegyensúlyozott fejlődésre képes társadalmakban a jog a háttérükben álló ethosz (hit, küldetés tudat vagy szükség) kifejeződése, az osztálytársadalom marxista elméletében pedig az uralkodó érdeké. A jog ereje csupán szimbolikus, s szankcionálása csakis kivételes lehet. Ezzel pedig kizárólag a fennállót, a nagyban-egészében már támogatottat tudja erősíteni. Ugyanakkor formalizálnak kell lennie, ez pedig a gyakorlati alkalmazásban óhatatlanul felmerülő diszkrepanciák (bizonytalanság, hézag, ellentmondás, abszurditáshoz vezető következmény) oldását feltételezi, ami csakis egy ilyen közegben lehetséges. Ha ez kipusztul mögüle, úgy a józan értelem belátását egy szabadon manipulálható mesterséges morál fogja majd helyettesíteni.¹⁷

– *Nemrég találmra lapozgattam a rendszerváltás idején megjelent jogtudományi folyóiratokban. Alig láttam olyan cikket, amely érzekelte volna a lezajló folyamatok rendkívüliségét, kivételességét. Azt sem láttam, hogy nagyon idézték volna azon jogász szerzőket, akik egyáltalán reflektáltak a jogszületés tényfolyamataira, a jogi szabályozás hiábavalóságára, netán álobjektivitására és egyáltalán az akarat és hatalom meghatározó szerepére. Ehelyett jogállamról, alkotmányosságról prelegáltak. Hol maradtak e vitákból Carl Schmitt, Walter Benjamin, avagy a jogrealisták érvei?*

– Pontos ez a jogra szűkített benyomás. Ámde egész közbeszédünk ilyen tónust vett fel. Noha semmiféle előzmény nem volt, problémátlan fölényességgel, napi rutinként kezelte e világtörténelmi folyamatot. Lekicsinylésével mindig azon hangütést szelelte le a széleken, amely még kimunkálendő, tehát nyitott gondként tűnődött megteendő intézkedésekről. Olyanok döntöttek, akiknek semmiféle sajátos vagy többléttudásuk nem volt, külföldi gyakorlatot sem ismertek. Határozottsággal kárpótolták magukat, s mivel a társadalom meg sem moccant, lassan önbizalomra ébredtek. Ma pedig, miután évtizedek múltán először találkoznak visszautasítással, megsértődnek.

A konzervativizmus/liberalizmus fogalom párja, amely rendező elvként közel fél évszázadon keresztül el sem hangzott a hazai irodalomban és közbeszédben,¹⁸ most hirtelen középpontba került, mintha csak kulcsot nyújthatna a szovjet-marxizmus utáni világmagyarázathoz; pedig csak tovább távolít tőle. Azt azonban elfelejtette az utóbbi tisztázni, hogy amit fel kellett szabadítani, már megtette az évszázadok alatt. Mai utánérzéses erőltetése pedig inkább egy régen létrejött vívmány elfecsérlésének avagy egy fennálló gond semmibevételének szokott bizonyulni.

Láthatatlan alkotmányozó szerepben tetszelgő bíránk szómágiával éltek. Szándékaikhoz alkalmazva Weber, aki a formalizmusokkal és primitív logikájának érzéketlenségében már felismerte az *Entzauberung der Welt* lehetőségét, először minden gondot a jogállamiság fogalma alá vontak. Ennek tartalmiságát azonban hihetetlen leegyszerűsítéssel visszavezették a jogból való formális levezethetőségre. A „világ elvarázslása” tehát az ő esetükben is – általuk és kárunkra – megtörtént. Így cylinderükből tényleg előkaphattak nyulat vagy bármi egyebet, ebben azonban eleve aligha lehetett köszönet. Hiszen eltűnt belőle hit, erkölcs, érték – bármi, amiért egyáltalán élni érdemes –, és maradt valami életidegen módon színtelen és szagtalan, amit elibénk tettek, hogy pusztán csodálhassuk. E biztonságban már vitathatni sincs mit. Holmi istenségek helyét felváltotta egy alkotmányos lét ígérete. Ennek játékszabályait – igaz, mindig utólag – folyvást meg is kapjuk tőlük.¹⁹ S ahhoz, ahogyan ezt önkényesen alakítgatják, állítólag semmi közünk.

– *Az elmúlt búsz év kínálhatott volna elég alkalmat parázsló jogelméleti vitákra. Csak én érzem úgy, hogy a Tanár úr másoktól nem reflektáltan ír és beszél?*

– Miközben már kritikai szemlékre szorítókozó periodikák is megjelennek, hihetetlenül leszűkült a közérdeklődés. Mintha csakis eszkimók bukdácsolnának köröttünk fóka nélkül. Pályakezdekként még ezernyi ismertetést írtam. Ifjabb kollégáim tán már századannyit sem, miközben tanulmányi termésük szintén nem lenyűgöző. Nos, dialóguskultúránk sem nagyobb. Négy könyvet szenteltem eddig átmenetünk máig megoldatlan problémáinak. Megyéinkben ezekből példány alig található. Médiánkat megmondók uralják, s ezekben leginkább percmemberi igénytelenség ül tort a megértésre törekvés helyett. Polgári oldal? Retorika csupán. Fennálltát, közösségben létezésemet nem érzékelhetem. Ha nem tanítanám jogállami átmenetünk buktatóit immár másfél évtizede katolikus egyetemünkön, tényleg párbeszéd nélkül élnék. Pártjaink pedig tudásaik korlátait nem érzékelvén leginkább szolgáltatókat igényelnek. Világlátásuk kizárólag önmagukra épül. Mezítelen piaci küzdelemmé lett létünk, melyben ki-ki legfeljebb a másik ellenében boldogul.

– *A rendszerváltás szépen példázta Kirchmann gunyoros szavait arról, hogy a jogalkotó egyetlen tollvonása egész jogi könyvtárakat tehet semmivé. Ezért csakis a jogelméletben tudunk a jogalkotótól függetlenül, akár magáról a jogalkotóról gondolkodni. Nos, az elmúlt két évtized magyar jogbölcsekedése eleget tűnődött-e problémáinkon?*

– Hivatásos jogtudomány-művelésünk saját kedvenc fái bíbelgetéséhez szokott, nem erdők átlátásához. Jogbölcsezetünk pedig lázasan sűrög ezredéves dilemmák továbbgörgetésén, amelyeknek a fennkölt önfényét bármi pórias csak beszennyezhetné. Új felismerésnek kijáró mélységgel Pokol Béla vívódott a jelen átmenet jogi problematikájával igazán. Jellemzően az alkotmánybírói önkény dühöngésére, ennek gyümölcse is rögvest megtermett. Alkotmánybírói jelölésre kéretlen válaszul (melyhez persze semmiféle felhatalmazásuk nem volt) engem a testületet ellehetetlenítőnek nyilvánítottak, őt pedig nemes egyszerűséggel viccnek minősítették.²⁰ Csupán mert végletesen elrontott gyermekként e kiválóságok megszokták, hogy bármit is tesznek, nekik maga a köztársaság sem mond ellent.

Társadalomtudományunk aligha más, mint történelmileg megélt tapasztalatok rendezett halmaza. Eszerint helytől és időtől nem független. Tehát aki mástól átvesz, egy az átvett születésének a helyén és idején nyert tapasztalatból leszűrt következtetést sajátít

el és alkalmaz egy eltérő közegre. Hozzátehetnők, hogy ugyanez a helyzet a természet-tudománnyal is, hiszen a természetbúvárok szintén kizárólag az ember pozíciójából képesek amúgy objektívként jellemzett tárgyakat leírni. Gondoljuk csak például meg, hogy néhány antropológiai alaptényen túl miféle közösség lehet a világgazdaság centrumának s egy megszálló kommunista önkényből a kozmopolita kapitalizmus globalizmusába vetett perifériának a történelmi megélése, tehát élő megtapasztalása között! Ebből következik, hogy bármely megközelítés, módszeresség vagy fogalmi érzékenység egyetemesként kikiáltása csakis azt eredményezheti, hogy mások tapasztalatából valamit a saját mintánkká teszünk, majd ennek szükségképpen gyümölcse lesz, hogy e minta halovány visszfényét kényszerülünk lassan már saját múltbéli és jelen történéseinkben is felismerni, miközben azok eredendő (tehát egyébként meghatározó) sajátosságáról már-már teljességgel megfeledkezünk. Ugyanígy a kulturális változatosság egyneművé *gleichsaltol*ását szolgálja a művészetekre, így az irodalomra oktrojált kánongondolat is, ami voltaképpen csak újramásolása, szolgálai alkalmazása a mindenkori birodalmi gőgben született centrum- és perifériagondolatnak – annyit üzenve csupán, hogy a minőség is csak a hatalmasnak a kiváltsága; a kicsi pedig mindörökre jelentéktelen, mert észrevétlen marad. Aligha más ez ma, mint ami a gyarmatosítás volt egykoron. A Nagy lesz a Tökéletes. És a maradék? Csupán a futottak még kategóriája; még utánzásra sem érdemes. A liberalizmus világhódítása ezzel tetőzi be egy a korábbiaknál kíméletlenebb totalitarizmus paroxizmusát.

Paul Johnson figyelte meg nemrégiben, hogy modernitásunk intellektuális bajnokai gyakran átlagon felüli erkölcsi korcsok.²¹ Mártíromságra talán egyházunkban sem sokan vágyanak. Megromlottunk. Ortega y Gasset még a tömegdemokráciában igénycsökkenésként bekövetkező degenerálódástól félt;²² az amerikai *mainstream*-kultuszban pedig ez látható tetet is öltött.²³ Inkvizíció régóta nincs, ám eredeti vagy a fősodortól eltérő problémalátásban sem igen bővelkedünk.

Alkotmánybíróági, majd köztársasági elnökünk úgy tudta nyitott végű töprengést igénylő politikai dilemmáinkat egy az „igen” vagy „nem” zártságában végződő alkotmányos megítélésre visszavezetni,²⁴ hogy torzítóan leegyszerűsítette annak sarokpontjait. Azt tagadta el a tárgytól, ami lényegét adta. Átalakulásunk nehéz kérdéseit ezzel rutinygyakorlattá primitívizálta – függetlenül attól, hogy ilyen mérvű s mélységű változás, ráadásul ennyire korlátozó nemzetközi környezetben, talán még sehol sem ment végbe a világtörténelemben.²⁵

– *Rendszerkritikus politikai körökben fellángolt egy új Alkotmány iránti igény. Nem ugyanaz a jogfetisista textualista szemlélet húzódik meg egy ilyen vágy mögött, mint ami a jogállami átmenet paradoxonát a Tanár úr szerint szintén meghatározta?*

– Igen vagy nem: egyre megy – mondhatnám leegyszerűsítve –, hiszen az imént láttuk, hogy a jog születése jogon kívüli történés. Már pedig ha politikai aktus, úgy aligha tagadhatom meg tőle, hogy az alkotmánybíróági alkotmányozással kapcsolatos mai politikai ellenérzést ne saját alkotmány követelésével fogalmazza meg ugyanez az erő. Az más kérdés, hogy mi most egy ilyen alkotmányozásra alkalmasító kegyelmi pillanatban vagyunk-e lelkileg; hogy a nemzet önmeghatározását bármely politikai erő kisajátíthatja-e; és hogy nincs-e igaza egyik hallgatómnak, aki azt szűrte le tanulmányaiból, hogy a világtörténelem legmaradandóbbnak bizonyult alkotmányai úgyszólván a pillanat hevében, laikusoktól szoktak megszületni?

– *Jog az, amit felülbíráhatatlanul jognak mond az utolsóként az alkalmazandó jognak és tartalmának megállapítására feljogosított fórum. Így a folyamatok nem intézményektől, hanem véletlen aktoroktól függenek. A változás évét követően mégis inkább intézményi cseréket, semmint szereplőkben beálló váltást figyelhettünk meg. Képes-e egyáltalán egy intézmény a szereplők átformálására?*

– Ideológiája szerint a mi jogunk [ius] az, amit jogalkotói tételezésben [lex] formáltak meg. Nos, e visszavezetés évezredes – Jusztiniánusznál már beállott – uralmával szemben érvelek úgy, hogy végső soron még ez a jog sem lehet egyéb vagy más, mint jelzés, kiindulópont, amelynek a kibontásában mindannyian mindenkor részt veszünk: szakmabeliek és országlakosságunk egésze egyaránt, ki-ki a maga súlyának s közreműködése mértékének megfelelően. Hiszen társadalmi kultúra áll a jog mögött: értelmezés, s benne a mi személyes felelősségünk. Ez utóbbi adja a jog dinamikus, aktív közegét, akár felül is írhatva (túlteljesítve vagy éppen elszabotálva) lényegét. Természete viszont éppen ellentétes: egy jogi tételezés akár tollvonással is módosítható; értelmező közege azonban csak roppant lassan alakul – generációk múltán, kulturális átalakulással párhuzamosan. S jogváltozással sem lehet gyorsítani, provokálni, vagy – mondjuk úgy – kész helyzet elé állítani.

– *Ferdinand Lassalle ismert előadása voltaképp a tényleges hatalmi helyzettel azonosítja az alkotmányt. Vajon mondhatjuk-e mai alkotmányunkra, hogy a fennálló gazdasági alap felépítménye, uralkodó viszonyaink tükröződése, a ma uralkodó osztálynak a törvényi erőre emelt akarata? És ha igenlő választ adhatnánk, úgy nem inkább e meghatározó alapokon kéne változtatnunk, mint bármely paragrafuson? Persze kérdéses, hogy mindezt hogyan lehetne egyáltalán megtenni, és hogy nyilatkozhat-e ilyen ügyben relevánsan egy jogász?*

– Lételeméletesen, nagy íveit tekintve kétségtelenül fennáll valamiféle tendenciális egység, különben egyik vagy másik oldal, összetevő látná a kárát. Ám a mikrokörnyezet részvonalkozásaiban inkább az éppen fennállónak a tehetetlenségi ereje, egészében pedig véletlenszerűségek sokasága mutatható ki. A marxizmusnak a gazdaságra koncentrálsával szemben azonban mindebben legalább annyira az adott társadalomban történetesen uralkodó világkép mutatkozik meg – végső soron teológiai meggyőződésünk arról, hogy mire is való az emberi élet, és emberközösségünk mire hivatott.

– *A Tanár úr többször említette, hogy a rendszerváltás után felmerült egy Berlinben létrehozandó tranzitológiai intézet gondolata. Nos, ha ez létrejön, úgy miben segídezhetett volna? Netalán a demokrácia exportálásában Irakba? Ugyanis sokszor úgy tűnik, hogy a Nyugat tranzitológiai irodalma voltaképpen nem más, mint a régóta tartó nyugati kolonizációs expanzióknak az új, jogi eszközökkel történő többlettámogatása.*

– Négy évtizedes már a felismerés, hogy a kormánypénzen segítség csakúgy, mint a tőkés humanizmusa, imperializmust szokott rejteni magában. A demokrácia-központok ugyanilyen ügynökfeladatot vállalnak. Az egykori NDK-ból menekülten a nyugat-berlini *Freie Universität* professzori székébe emelkedett Hubert Rottleuthner barátommal viszont a XX. századi totalitarizmusok jogának s a mögötte álló társadalmi közegeknek a közös vizsgálatát céloztuk volna meg a kommunizmus megroppanása idején, pontosan abból kiindulva, hogy olyan szélsőséges helyzeteket előállítva működtek, ami a normális képzelőerő határait meghaladja. Meglepő arra rádöbenni, hogy porosz bürokratizmussal és terrorbrutalitással egyaránt generálható egy embertelen uniformizmus, sőt hogy kellő frusztráció történelmi meggyökeresedésével vagy mesterséges felkeltésével az elnyomott könnyen válhat maga is társelnyomóvá.

– *Mint jogfilozófust kérdezem: van-e egyáltalán a jogállamiságnak fogalma? Azért indokolt e kérdés, mert a rendszerváltás pontosan erre hivatkozva mutatta döntéseit objektívnek és szükségyszerűnek. Beszélhetünk-e a jogban egyáltalán objektivitásról, szükségyszerűségről?*

– Mint megértést elősegítő tudományos fogalma, a jogállamiságnak annyi felfogása van, ahány kor, nemzet és szerző elmélkedik róla, jogilag operacionális fogalma azonban nincs. Ethosz ez, ami változó; eszmény, amelyhez tökéletlenül s ellentmondásoktól terhelten bár, de mindig és legfeljebb közelíteni törekszünk; általános vágykép, aminek kriteriális jellemzője, *sine qua non* összetevője ugyanakkor nincs. Halmaz, amelyben az ilyen vagy olyan értelemben és többé vagy kevésbé fennálló elemek időleges egyensúlya olyan összességet hoz létre, amelynek átfogó jellemzésére egy legfeljebb inkább vagy kevésbé megnyugtató megvalósultság állítható. Civilizált létünk része, morális önazonosságunk összetevője az, amit a jogállamiságban eszményként úgy megfogalmazzunk. Nem külső, kész mérce hát, amit magunkkal szembeszegezhetnénk. Alkotmánybíróságunk azonban mindvégig misztifikálta önmagát s a jogot egyaránt. Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy hamisan jogközpontú közbeszédünk közegében a kommunizmus egykori jognihilizálását most a jogból is egy betűjog alkotmánybírói fetiszizálása váltotta fel.

– *Arisztotelész szerint nem a törvények szelleme határozza meg az embert, hanem az ember a törvények szellemét. De miként férhetünk az ember szelleméhez? És miként változtathatunk rajta?*

– Változatlanul keveset tudunk az *anthropos* természetéről. Történelmileg annyit, hogy rövid távon manipulálható, s hogy gyakran ebben merül ki az úgynevezett intellektüelek profizmusa. Hosszabb távon, önregenerálódási képességét illetően, kizárólag hitalapú reményeink lehetnek.

– *A Tanár úr munkásságának egyik központi fogalma a jogi kultúra, amely – mondhatjuk – hangsúlyos szerepet játszik. Ámde a jogi kultúra nem bénítja egyúttal a politikai cselekvést? Ha ugyanis eleve meghatározza a jog jelentését, ráadásul Magyarországon egy ismert posztkommunista kultúra állott rendelkezésre, úgy nem bizonyult-e minden, ami megtörtént, szükségképpeninek? És hogyan egyeztethető össze mindez a schmitti politikai döntéssel?*

– A társadalmi összetettségben ritkák az igazi sarokkövek. Az Alkotmánybíróság azonban úgy építette fel önmagát, hogy minden döntésével abszolút kiindulópontot képezzen. És láss csodát: mára a jogi tudományművelés fórumai nem csekély részben kritikátlanul alkotmánybíráskodás-függők lettek, a tudományosság eszményétől idegen olyan távolságtartás nélküli azonosulással,²⁶ amelyhez – láss ismét csodát – még a sztálinizmus idején is tudományaink csak átmenetileg érkeztek el.

– *A magyar rendszerváltást többen pozitivistának tartják, különösen az Alkotmánybíróság első időszakának tevékenységét, miközben mintha kiolvasható volna valamiféle elvontan természetjogi, pontosabban észjogi attitűd a korabeli döntésekből. Mert hogy számukra a jog önértékű, lévén nem eszközként tekintettek rá. Ezért foglalkoztak annyit a joggal, és nem koruk társadalmával, politikumával, gazdaságával. Talán még egy Peschka Vilmoshoz vagy Schmidt Péterhez hasonlatos marxianus szerző elmélete is használatosabb lehetett volna rendszerváltásunk levezénylésére, semmint értékelvű jogászaink süleményei. Valóban ilyen paradox helyzet áll fenn?*

– Fejlődéslelektani alapkövetelmény, hogy az ember felemelt fejjel járjon, különben egyéb dolgokat sem tud saját értékükön venni. Ugyanígy egy nemzetnek sem elbújnia kell a világ előtt, hanem saját belátásait, értékeit, világlátását az egyetemesség egyenjogú

részeként kell vállalnia és elfogadtatnia. Nos, a jogállamiságért rettegők mintha sem a jog, sem az állam valódi természetét nem értették volna meg. Olyan örömtelen korlátozást láttak benne (vagy legalább sugalltak mint belőle fakadó követelményt a társadalom számára), mint az a hívő, akinek egész élete nem más, mint merőben a pokoltól való reszketés. Pedig az Újszövetség voltaképpen éppen örömuzenet; egy kiegyensúlyozott társadalom joga pedig öntudatának, biztonságérzetének is a kifejezője. Már ha engedik, hogy kifejlődjék ennek is, annak is az érzéke.

– *A marxi jogelmélettel bizonyosan magyarázható lett volna batározottabb fellépés, egy művi jogvilág félretétele, a politikum számára valamiféle elsődlegesség biztosítása. Nem volt hát korai kidobni a marxista szerzőket és fogalmakat?*

– Az én generációm a kommunizmusban még éppen a politikummal szemben kívánt volna jogot. Bármennyire értelmes kategória is tehát, számomra a nemzet ügye nem politikum, s amit egy ránk tukmált mesterséges értelemmel szemben ma hangsúlyoznunk kell, az a gyakorlatiasság, amit pontosan köznapi értelmünk fejez ki. Nem véletlen hát, hogy glóbuszunk eddig kifejlődött jogi kultúráiban kizárólag az európai kontinens építette (s az is kizárólag a kifejlődő nemzetállamát kodifikációval építő korában, vagyis a XIX. századtól kezdve) egy tisztán logizált fogalmi építményre a jogát;²⁷ s talán az sem véletlen, hogy aligha volt még ilyen öncsonkító időszak a történelemben, amikor nemzetük jobb sorsán munkálkodók elvont doktriner formaiságokra hagyatkozva ilyen pusztítást véghezvittek volna. Mert az angolszász gyakorlati bölcsesség nem is engedi jogközelbe a logikát; a klasszikus zsidó és az iszlám kultúra túl komolynak tekinti a morális vitákat ahhoz, hogy egyáltalán formalizmusokat engedjen túl közel magához; távol-kelet pedig sohasem értette, hogy egyébként jelentéktelen sokaságú embercsoportok, mint öreg idejük görög póliszai vagy a mai európai államok, miért is magukból kimerevített bálványokhoz ragaszkodnak – a közösségteremtésre szerintük kizárólag alkalmas mindenkorai erkölcsi én fejlesztése helyett.

– *A Tanár úr szerint a globalizáció feltehetően elő fog hívni még marxi válaszokat és fogalmakat, amiként ezt néhány éve a Világosság basábjain megpendítette. Hol és miért számítottunk erre?*

– A marxizmusnak történelmileg pusztulnia kellett a marxisták miatt. Mai társadalomtudományunkból azonban hiányzik az, amiben ez egyedülálló volt, vagyis azon helyzetek elemzési képessége, amelyeket nagycsoportok antagonizmusa hív elő.²⁸ A teológiai moráltanok mögött álló társadalomképnek a személyre és a személy méltóságára fókuszáltsága ember mivoltunk legnemesebb azonosságára mutat ugyan rá, az előbbit azonban nem helyettesítheti. A bármelyik oldal kizárólagosságából adódó drámára nemrégiben utaltam már dél-amerikai tapasztalatom döbbenete nyomán,²⁹ s ez maholnap immár világproblémává szélesbedhet. A jövő egyelőre még nyitott, s ehhez nekünk is így kell kellene viszonyulnunk.

TECHET PÉTER

J E G Y Z E T E K

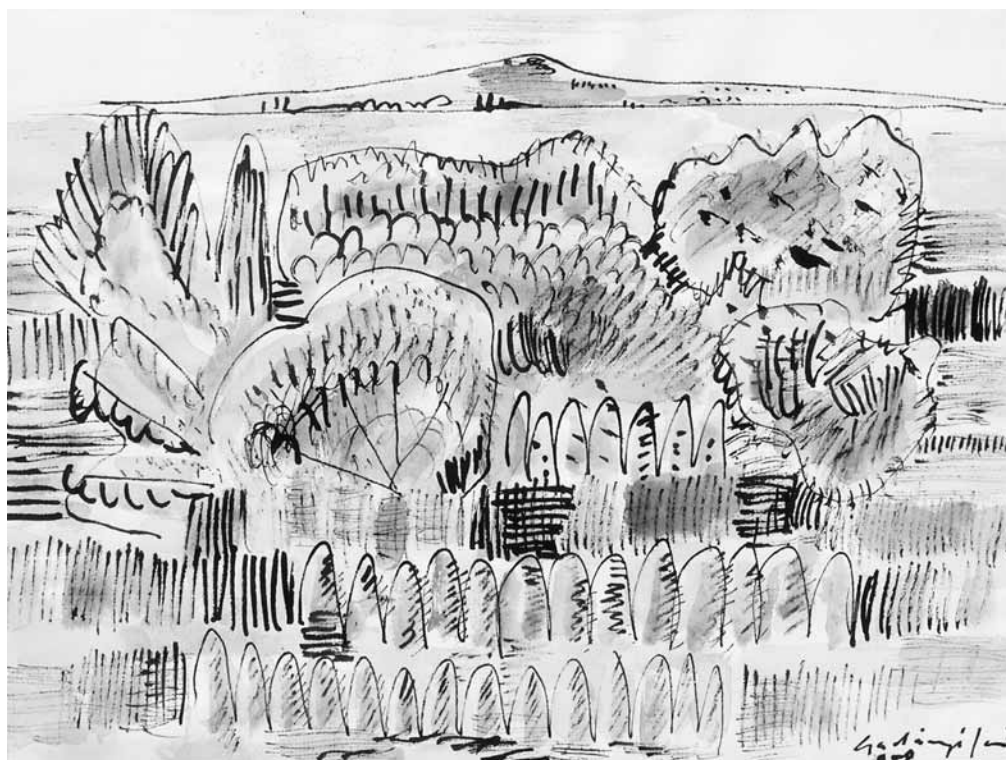
- 1 Számomra akkoriban ez tűnt a múltból elibénk magasodó férfiú végső üzenetének. Egyfelől ma is úgy kell gondolnunk, hogy valóban az volt, másfelől azonban teljes csődhöz, pontosabban mindennek a visszája szerinti megvalósulásához vezetett. Az akkori értelmezéshez lásd Pap Zsolt: Társadalomelemzés és politika. *Kritika* (1980), 11, 11–15.

- 2 Ebben is sikerrel jártam, amennyiben két hatalmas, sokéves európai projektumot nyertem jogi gondolkodásunk megújítása számára. Gyümölcse egyebek közt a „Jogfilozófiák” könyvsorozata lett, máig mintegy félszáz címmel, benne húsz fordításkötettel.
- 3 Vö. a szerzőtől 1956 erkölcsi és jogi megítélése – avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége, mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája. *PoLiSz* (2006. december – 2007. január), No. 100, [Külvilágunk – belvilágunk], 163–174 és <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1726>>, valamint *Iustum, Aequum, Salutare*, III (2007), 1, 31–44, és <<http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20071sz/varga.pdf>>.
- 4 Vö. a szerzőtől Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, XXII (2010), 5, 24–29.
- 5 Vö. a szerzőtől Találkozások és emlékek, in *H. L. A. Hart jogtudománya*, szerk. Cs. Kiss Lajos (Budapest, Gondolat) [Bibliotheca iuridica: Acta congressum], megjelenés alatt.
- 6 Charlie Chaplin: *A nagy diktátor* (1940).
- 7 Tamási Áron: *Tündöklő Jeromos* (Kolozsvár, 1936).
- 8 Értékelbizonytalanságból eredő normavesztés, mely – mint elsőként a múlt századelőn Émile Durkheim kimutatta – önpusztító devianciához vezethet. Lásd pl. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Anomie>>. Hazai összefüggésben vö. pl. Skrabski Árpád – Kopp Mária: A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia* in <<http://www.vigilia.hu/2008/10/skrabski.htm>>; továbbá <http://www.andorka.hu/pdf/20100115_vitaosszefoglalo.pdf>.
- 9 A *Bécsi Napló*ban Halász Bálint megemlékezéséből – XXXI (2010. július–augusztus) 4, 9 – megtudjuk, hogy Jens Bjørneboe fejezte így be *Semmelweis* Et anti-autoritært skuespill (Oslo, 1968, Gyldendal) drámáját: szétzúzta a tekintélyeket, akik a betegség maguk voltak [„He crushed the authorities who, in reality were themselves the disease.”].
- 10 Alkotmány, 2. § (1).
- 11 Vö. a szerzőtől Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszties hadjárat? *PoLiSz* (2002. december–2003. január), No. 68, 18–28 és <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=438>>.
- 12 Esméiknek a nép élő testén kipróbálásáról írt Thomas Mann is, amikor az osztrák szövetségi kancellár dr. Ignaz Seipelt próbálta 1918-ben írt levelében lebeszélni arról, nehogy az „idealizmusától eltelt” „erős, tiszta és büszke szellemet”, Lukács György népbiztost a hivatalos magyar kiadatási kérelemnek megfelelően átadják Magyarországnak. *Thomas Mann und Ungarn*. Essays, Dokumente, Bibliographie, hrsg. Antal Mádl & Judit Györi (Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó), 339–340.
- 13 „Önellentmondás kerül a jogrendszerbe, és sérül a jogbiztonság akkor, ha a kormány mégis átvisz egy korábban az AB által alkotmányellenesnek minősített törvényt azután, hogy a kérdés vizsgálatának lehetőségét elvette a testülettől. Márpedig egy ilyen logikai törés ténykérdés: nem azon múlik, hogy látjuk vagy sem, megállapítjuk vagy sem, többség szavazza meg vagy kisebbség. Vagy van, vagy nincs [...]. Márpedig a jogrendszerbe kerülő jogellenesség önmagában való ellentmondás, ami szükségszerűen az egész jogrendszer stabilitását megbontja [...] mert] ha egy törvény alkotmányellenes, akkor az efféle változtatások ellenére is az marad” – Zlinszky János: *Ma már nem lehet tetszés szerint átírni az Alkotmányt*, in <<http://www.inforadio.hu/hir/belfold/hir-392489>>.
- 14 Max Weber *Rechtssoziologie*, ford. Sajó András, in *Jog és filozófia*. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó), 141–177.
- 15 Vö. a szerzőtől A bécsi iskola, in *Jogbólcsélet*, XIX–XX. század. Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest, 1999, Szent István Társulat), 60–68 [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae].
- 16 Emlékeztetek csupán Kelsennek a jog lét- és legyen eleme közti elsőségről még az első világháború előtt Eugen Ehrlich és mások közt folytatott ádáz polémiájára, valamint a máso-

- dik világháború után bizonyos visszavonulást jelentő megoldására: uralkodó elv az érvényesség, azonban kizárólag egy olyan renden belül gondolható, amely „nagyban és egészében” hatékony.
- 17 Az *artificial reason*nal szemben a *common sense*, a köznapi belátás jogaiba s önrendelkezésébe visszatérés a mai változási folyamatok végső és igazi hajtóereje – és egyszersmind végső értelme. Legújabbban – a magyar nyelvű irodalomban úttörő kísérletként – lásd Pokol Béla: *Moráleméleti vizsgálódások*. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája (Budapest, 2010, Kairosz) 159.
  - 18 Ez a szópár kadványi címben opciót jelentő értelemben a II. világháború óta főnévi változatban a *Liberalizmus egykor és ma* (Budapest, 1991, Századvég) áttekintésében fordul először elő, melléknévi alakban pedig Körösi András: *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* (Budapest, 1989, Magvető) [Gyorsuló idő] című művében.
  - 19 A normális elmeműködés határait meghaladóan bizarr, önmagát önmaga terminusaiban megsemmisítően nárcisztikus létét vetíti előre annak ígéretképe, hogy a távozó „láthatatlan elnökként” kísérti majd a hivatalába lépő utódot. Lásd in <http://nol.hu/belfold/solyom_laszlo_lathatatlan_elnokkent_az_uj_allamfo_mellett_all>.
  - 20 Testületi határozatuknak hírt vettem egy résztvevőtől, mire a Várból lesétálva az elnököt azonnal felkerestem. Készségesen fogadott, s „döntésük” egyöntetűségéről szólt, merthogy – sorolta fel szárazon – külföldi publikációim kritikus színből tüntetik fel az Alkotmánybíróságot, indokolatlanul tág hatáskört tulajdonítok neki, és legújabb könyvemben tiszteletlen jelzővel élek. Rögvest meg is mutatta a Bevezetés, in *Igazságtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest, 1995 [Osiris] [újrány. 2006]), 9–20. [A Windsor Klub könyvei I] 15. oldalát, miszerint – és a kötet végi jogforrásmutatóra utalt, hogy tényleg rólukszólok – „Nem is egy-egy hatósági döntés érdeméről van szó, esetünkben például arról, vajon elméleti szemmel nézve inkább korszakos alkotmányi újításhoz vagy eredetieskedő önképzőköri dilettantizmushoz áll-e díszpéldánya közelebb.” Valami ebből, ti. hogy oltalmazó Alkotmánybíróságunk állampolgárokat felhatalmazatlanul minősítget, miközben pártoknak – esetemben a vele kiválóan együttműködő szabaddemokratáknak – üzenetve alkotmányellenesen befolyásolni próbálja a kizárólag parlamenti hatáskörbe tartozó alkotmánybíró-jelölést, a sajtóhoz is kiszivárgott. Lásd Alkotmánybírák jelölése: Holtpont. *Magyar Narancs*, VIII (1996. szeptember 26.), 39 in <<http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=461>>, ill. Sólyom László: Teljesen átpolitizált lett a választás [interjú]. *Magyar Narancs*, VIII (1996. november 21.) 47 in <<http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=653>>. Mosolyogtatóan borzongató volt, ahogyan önmagába szédültlen a mezítelen önkényt megtestesítő verdiktjük elbeszélése végén jószágosan megjegyezte, hogy *azért* tudományos pályámon nyugodtan munkálkodhatok tovább.
  - 21 Paul Johnson: *Értelmiségiek* [Intellectuals (1988)]. (Budapest, 2010, Európa) 617.
  - 22 José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása* [La rebelión de las masas (1929)], ford. Puskás Lajos (Budapest, 1938, Egyetemi Nyomda) és ford. Scholz László (Budapest, 2003, Európa) [Nagyvilág-esszék].
  - 23 Vö. a szerzőtől Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái, in *Sodródó emberiség*. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest, 2000, Széphalom Könyvműhely) 61–93.
  - 24 „A rendszerváltás nagy politikai-ideológiai vitáit ezzel a hozzáállással tudta az Alkotmánybíróság alkotmányjogi problémává transzformálni, és így semlegesíteni.” Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon* (Budapest, 2001, Osiris), 689 [Osiris tankönyvek].
  - 25 Vö. a szerzőtől Rendszerváltoztatásunk – nemzetközi erőterben. *Hitel*, XXI (2008), 8, 11–25 és <<http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20080829-19510.pdf>>, kibővítve pedig Kommunizmus után? Kényszerek és esetlegességek – nemzetközi ellenszélben (A jog lehetőségei elidegenedés és az emberszolgalat között). *PóLíSz* (2009. nyár), No. 125, 4–25 és <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=19774>>.

- 26 Vö. a szerzőtől Válság a válságban? Zavarok jogfelfogásunk, jogrendünk körül, illetőleg Az öncéllá válás és kiüresedés veszélyei. *Iustum Aequum Salutare*, VI (2010), 3, 5–9, illetőleg 37–44.
- 27 Vö. pl. *Összehasonlító jogi kultúrák*, szerk. Varga Csaba (Budapest, 2000, [Osiris]) xl+397 [Jogfilozófiák].
- 28 Vö. a szerzőtől A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekin-
tésben, in Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón*. Minták, kényszerek – múltban, jelenben
(Budapest, 2004, Szent István Társulat), 251–302 és {előpublikációiban} <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html>> és <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20041124144450.pdf>>.
- 29 Vö. a szerzőtől Dél keresztje alatt (Úti tünődés sorsunkról – a közös múltról s jövőről).
Hitel, XXII (2009), 12, 69–76. & <<http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20100106-40344.pdf>>.

Tájkompozíció (1958)

VARGA CSABA (1941) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának tanszékvezetője. A Professzorok Batthyány Köre alapító tagja.

TÉCHET PÉTER (1984) jogfilozófiai doktorandus és szabadúszó újságíró.